

GAP BO‘LAKLARINING SHAKLIY SINTAGMATIK MUNOSABATI VA UNING TURLARI

Eshmurodova Zilola Baxriddin qizi

SamDCHTI talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada gap bo‘laklarining shakliy sintagmatik munosabati va uning asosiy turlari tahlil etiladi. Gap bo‘laklari o‘rtasidagi sintagmatik aloqaning tabiati, uning morfologik va sintaktik jihatlari, shuningdek, ushbu munosabatning turli tasnif mezonlari ko‘rsatib o‘tiladi. Maqolada o‘zbek tilshunosligidagi mavjud nazariy yondashuvlar umumlashtirilgan holda taqdim etiladi.

Kalit so‘zlar: gap bo‘laklari, sintagmatik munosabat, shakliy aloqa, moslashuv.

Tilshunoslik fanining markaziy muammolaridan biri gap tarkibidagi so‘zlar o‘rtasidagi grammatik munosabatlar tizimini o‘rganishdir. Gap bo‘laklari bir-biri bilan nafaqat ma’no jihatidan, balki shakl jihatidan ham uzviy bog‘lanadi. Aynan shu shakliy aloqa – sintagmatik munosabat – grammatikaning eng murakkab va ko‘p qirrali hodisalaridan biri hisoblanadi.

“Sintagmatik” atamasi ilk bor F. de Sossyur tomonidan keng fanga kiritilgan bo‘lib, u so‘zlarning zanjirsimon, chiziqli tartibda joylashishi asosidagi munosabatni ifodalaydi. Keyinchalik bu tushuncha sintaktik tadqiqotlarda yangicha mazmun kasb etdi va gap bo‘laklari o‘rtasidagi shakliy ko‘rsatkichlar asosida namoyon bo‘luvchi aloqa sifatida talqin qilina boshlandi.

O‘zbek tilshunosligida bu masala A. G‘ulomov, M. Mirzayev, A. Nurmonov kabi olimlar tomonidan qisman yoritilgan. So‘z birikmasi va so‘z yuzasidan ishlab chiqilgan nazariyalarda so‘z birikmalari ham so‘zlar kabi narsa, belgi, harakatni atashga xizmat qiladi. Lekin so‘z leksik hodisa, so‘z birikmasi grammatik hodisadir. So‘z birikmasi narsa, belgi yoki harakatni yakka holda emas, balki ikki va undan ortiq so‘zlarning o‘zaro aloqaga kirishuvi orqali ifodalaydi, deya ta’rif berish bilangina chegaralanadi.²⁰ Tilshunos olimlar R.Sayfullayeva, B.Mengliyevlar bu borada quyidagi nazariy qarashlarni bildirgan: “ Nutqda tushunchalarni aniqroq va muayyanroq ifodalash zarurati tug‘iladi. Bu esa nisbiy noaniq tushuncha ifodalovchi so‘zdan nisbiy aniq tushuncha ifodalovchi so‘z birikmasini afzal qilib qo‘yadi”.²¹

²⁰ Anorbekova A., Mirzayeva Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent.– 2011.– B.171.

²¹ Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent– 2009.– B. 305.

Gap bo'laklari o'rtasidagi munosabat ikki asosiy mezon bo'yicha tavsiflanadi: ma'naviy (semantik) va shakliy (formal). Shakliy sintagmatik munosabat deganda, gap tarkibidagi so'zlarning grammatik shakllari –qo'shimchalari, ko'makchi so'zlar, tartib va ohang orqali ifodalangan o'zaro bog'liqligi tushuniladi.

Shakliy sintagmatik munosabatning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat: birinchidan, u gap bo'laklari orasida so'zning grammatik shakllanish imkoniyatlarini belgilaydi; ikkinchidan, ushbu munosabat har doim ikki yo'nalishli bo'lib, bosh komponent tobe komponentning shaklini boshqaradi yoki aksincha, har ikkisi ham bir-birining ta'sirida bo'ladi; uchinchidan, bu munosabat tilning tizimli xarakterini namoyon etadi. So'z birikmasi ikki va undan ortiq so'zdan iborat bo'lishiga qaramay, bitta narsani nomlab keladi. Chunonchi, opamning kitobi — bitta kitobni atab kelyapti.

So'z birikmalari hokim va tobe qismlarning qanday so'z turkumi bilan ifodalanishiga qarab bir necha guruhlariga ajratiladi. Hokim so'zning turiga ko'ra ular otli va fe'lli birikmalarga bo'linadi.

Otli birikmalarda hokim qism ot, sifat yoki ravish orqali ifodalanadi. Masalan: uchta daftar, shamoldan tez, mendan baland kabi birikmalar shular jumlasidandir.

Fe'lli birikmalarda esa hokim so'z fe'l yoki uning shakllari bilan ifodalanadi. Bunga kitobni o'qimoq, kitobni o'qib kabi misollarni keltirish mumkin.

Tobe so'zning ifodalanishiga qarab ham so'z birikmalari bir necha turga ajraladi. Aniqllovchi va aniqlanmishdan tashkil topgan birikmalar atributiv birikmalar deb yuritiladi. Masalan: qiziqarli voqea, Sohibqiron Amir Temur, kitobning varag'i kabi.

To'ldiruvchi ishtirok etgan birikmalar obyektli birikmalar hisoblanadi. Masalan: rasmni chizdi, uchrashuv haqida gaplashdi kabi birikmalar shunday turga kiradi.

Hol munosabatini bildiruvchi birikmalar esa relyativ birikmalar deyiladi. Ularga o'ylanib javob berdi, kech qaytdi, uyiga ketdi kabi misollarni kiritish mumkin.

O'zbek tilshunosligida an'anaviy ravishda gap bo'laklari o'rtasidagi grammatik aloqa uch asosiy turga bo'linadi: moslashuv, boshqaruv va bitishuv. Ushbu uch tur shakliy sintagmatik munosabatning asosini tashkil etadi:

Moslashuv. Moslashuv – gap bo'laklari o'rtasidagi eng qadimiy va o'ziga xos grammatik aloqa turi bo'lib, unda tobe bo'lak bosh bo'lakning ma'lum grammatik kategoriyalarini (shaxs, son, jins, kelishik) takrorlaydi. O'zbek tilida moslashuv asosan ega bilan kesim o'rtasida, shuningdek, aniqllovchi bilan aniqlanmish o'rtasida namoyon bo'ladi. Masalan: "Bolalar o'ynaydilar"

jumlasida "bolalar" egasining ko'plik shakli kesimning shaxs-son qo'shimchasida aks etadi. Bu – to'liq moslashuv. Qisman moslashuv esa faqat ayrim grammatik kategoriyalar bo'yicha namoyon bo'ladi: "Biz kelding" (shaxs jihatidan moslashmaslik holati). O'zbek tilida moslashuv rus tilidagiga nisbatan ancha cheklangan bo'lib, jins kategoriyasi umuman ishtirok etmaydi.

Boshqaruv. Boshqaruv – shakliy sintagmatik munosabatning eng keng tarqalgan turi bo'lib, unda bosh bo'lak tobe bo'lakning ma'lum kelishik (yoki ko'makchi) shaklini talab qiladi. O'zbek tilida boshqaruv asosan fe'l bilan ot, sifat bilan ot, olmosh va boshqa so'z turkumlari o'rtasida namoyon bo'ladi.

Boshqaruv ikki turga bo'linadi: kuchli boshqaruv va kuchsiz boshqaruv. Kuchli boshqaruvda tobe bo'lakning kelishik shakli bosh bo'lakning leksik ma'nosidan qat'i nazar majburiy hisoblanadi ("kitob o'qi" – tushum kelishigi majburiy). Kuchsiz boshqaruvda esa tobe bo'lakning shakli nisbiy erkinlikka ega bo'ladi va mazmun talabiga ko'ra o'zgarishi mumkin.

O'zbek tilida ko'makchili boshqaruv alohida ahamiyat kasb etadi. Ko'makchilar – uchun, bilan, qadar, haqida kabilar – tobe bo'lakning bosh kelishik shaklini talab qilib, unga qo'shimcha sintaktik ma'no beradi. Bu holat o'zbek tilining analitik sintaksisga moyilligini ko'rsatadi.

Bitishuv. Bitishuv – gap bo'laklari o'rtasidagi eng yuqori darajada erkin shakliy sintagmatik munosabat bo'lib, unda tobe bo'lak o'zining lug'aviy shaklini o'zgartirmay bosh bo'lakka birikadi. Bu tur o'zgarmas so'z turkumlari — ravish, undov, taqlid so'zlar, sifatdosh va ravishdoshlarning fe'lga birikishida yaqqol ko'rinadi. Masalan: "tez yurmoq", "baland uchmoq", "yaxshi o'qimoq" kabi birikalarda ravish fe'lga qo'shiladi va hech qanday o'zgarishga uchramaydi. Bitishuv turkiy tillar uchun xos bo'lgan universal grammatik hodisa bo'lib, tilning agglutinatib tabiatidan kelib chiqadi.

Amalga oshirilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

Gap bo'laklarining shakliy sintagmatik munosabati – tilning grammatik tizimining asosiy tashkil etuvchisi bo'lib, u morfologik va sintaktik sathlar o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaradi.

An'anaviy tasnifda moslashuv, boshqaruv va bitishuv turlari asosiy o'rinni egallaydi. Bu uch tur o'zbek tili uchun ham xarakterli bo'lib, har birining o'ziga xos formal ko'rsatkichlari mavjud.

O'zbek tilida moslashuv imkoniyatlari rus va yevropa tillariga nisbatan cheklangan, boshqaruv esa ko'makchilar yordamida ancha kengaytirilgan. Bu holat tilning analitik va agglutinatib tabiatining uyg'un birlashuvi sifatida talqin qilinishi lozim.

Kelajakda gap bo'laklarining sintagmatik munosabatini kompyuter lingvistikasi va korpus tilshunosligi usullari yordamida o'rganish yanada aniq va obyektiv natijalar berishi kutiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov G‘., Rustamov A., Tursunov Sh. O‘zbek tili grammatikasi. Toshkent: Fan. – 2004. – 410 b.
2. Anorbekova A., Mirzayeva Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent. – 2011. 316 b.
3. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent: O‘qituvchi.– 1987. – 256 b.
4. Hojiyev A. O‘zbek tili morfologiyasi, morfonologiyasi va so‘z yasalishi. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – 2004. – 192 b.
5. Mirzayev M. O‘zbek tilida so‘z birikmalari. Toshkent: O‘zbekiston. – 1975. – 132 b.
6. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. Toshkent: O‘zbekiston. – 2002. – 232 b.
7. Saussure F. de. Cours de linguistique générale. Paris: Payot. – 1916. – 336 p.